

А. В. Корохіна, Я. П. Гершкович[†]

МАЛЬОВАНА ТА ПОФАРБОВАНА КЕРАМІКА ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ З ПОСЕЛЕННЯ ГЛИБОКЕ ОЗЕРО 2 НА СІВЕРСЬКОМУ ДІНЦІ

Статтю присвячено публікації рідкісної для культур зрубної спільноти кераміки з мальованим орнаментом та слідами маніпуляцій із фарбою, виявленої на поселенні Глибоке Озеро 2, що в середній течії Сіверського Дінця. Розглянуті матеріали датовані перехідним періодом між бронзовою та ранньою залізною добою (XII—XI ст. до н. е.).

Ключові слова: мальована кераміка, зрубна спільнота, постзрубний тип, доба пізньої бронзи, Східна Європа, орнамент.

Вступ. Кераміка культур зрубної спільноти та похідного від неї постзрубного типу зна на переважно завдяки заглибленому (відгиснутому та прокресленому) орнаменту. Декор зрубної кераміки є предметом аналізу чи не кожної публікації, присвяченої цій культурі. У дбєяких роботах увага приділяється суто його потенціалу як соціальному маркеру (напр.: Каргин 2006; Цимиданов 2010) або знакової системи (напр.: Отрощенко, Формозов 1988; Кочерженко, Слонов 1993; Беседин, Сафонов 1996; Захарова 1996). Проте, лише у поодиноких публікаціях містяться дані щодо фарбування поверхонь. Автору цієї замітки вдалося виявити фрагменти кераміки із мальованим орнаментом та вірогідними слідами маніпуляцій із фарбою під час повторного огляду колекції поселення Глибоке Озеро 2 у Сіверському Подінці. Пропонована публікація має на меті ввести до наукового обігу цей достатньо рідкісний матеріал та навести аргументи щодо його датування та інтерпретації.

Поселення Глибоке Озеро 2: характеристика пам'ятки та її керамічного комплексу. Поселення Глибоке Озеро 2 розміщується в середній течії р. Сіверський Донець.

Пам'ятку відкрили в 1990 р. Ю. Б. Полідович та С. М. Дегерменджи, дослідила розкопками в 1991 р. Донецька експедиція НПК «Археолог» при Інституті археології НАН України (керівник Я. П. Гершкович) та Донецький обласний краєзнавчий музей (Ю. Б. Полідович, В. В. Циміданов, О. Р. Дубовська, С. М. Дегерменджи). Всього за 300 м від нього розташовувалося відоме Іллічівське поселення (Шаповалов 1976), а за 4 км на схід, нижче за течією річки — поселення Усове Озеро (рис. 1; Березанская 1990).

Площа поселення складає не менше ніж 3000 м², з яких розкопками досліджено 1685,5 м². Під час досліджень застосовувалася методика суцільного розкриття площі з фіксацією профілів за перпендикулярними бровками, що лишалися через кожні 2 м. Усього було досліджено дев'ять споруд («жител»), 30 господарчих ям та декілька поховань у межах поселення. Виявлено значну керамічну колекцію, знахідки з каменю, кістки, свідчення бронзоліварного виробництва.

Базуючись на фактах прямої стратиграфії об'єктів та характеристики ґрунтів, Я. П. Гершкович розробив схему культурно-стратиграфічного поділу пам'ятки. Остання містить чотири «шари» (I—IV), з поділом шарів II і III на два «горизонти» кожен (рис. 2: 1). Одинадцять радіовуглецевих дат було отримано для пам'ятки у Київській лабораторії радіовуглецевого датування. Базуючись на них та традиційних методах, період існування поселення визначено в межах кінця XIII—XI ст. до н. е. (Гершкович 1995; 1998, с. 63, 86—87; Герасименко, Гершкович 1996).

Загальна кількість виявлених фрагментів кераміки перевищує 7000 од. Керамічні вироби

Рис. 1. Локалізація поселення Глибоке Озеро 2

ми розподіляємо на дві загальні категорії «керамічні ємності» й «технічну кераміку». Глиняні ємності, у свою чергу, класифіковано на «посуд» і «пательні».

Виділяються мінімум 826 екз. посуду, з яких 569 од. були знайдені у вузьких стратиграфічних контекстах (тобто можливо визначити їхній зв'язок з певним шаром або горизонтом). Їхній асортимент досить одноманітний: більшість форм представлені «слоїками» та «горщиками», які разом складають близько 73 % (повні профілі) або 96 % (повні профілі + екземпляри, реконструйовані за великими фрагментами) у колекції. Інші морфо-функціональні класи представлені чашами, мисками, черпаками та келихом на ніжці (рис. 2: 2). Приблизно дві третини посудин орнаментовано, більшість із них (516 од.) — у рельєфній техніці (прокреслена, відгиснута або наліпна орнаментация). «Пательні» представлені у кількості 27 од. До категорії «технічна кераміка» зараховано 23 виробу, серед яких — 17 глиняних «вальків», чотири «шпательні» й одна дископодібна «фішка» зі стінок посудин, два глиняних кружала.

У культурному відношенні матеріали поселення демонструють поступовий перехід від пізньої зрубної культури до культури т. зв. постзрубного типу. Спираючись на аналогії з пам'яток Північно-Західного Причорномор'я та абсолютне датування, Я. П. Гершкович синхронізував шари I і II з матеріалами розвинутої та пізньої сабатинівської культури; наступні шари були атрибутовані як належні до «постзрубного періоду» (Гершкович 1998; 2006). Детальне вивчення керамічної колекції підтверджує цей висновок. Другий шар відмічено появою кераміки з орнаментацияю, характерною для т. зв. східного блоку культур валикової кераміки — специфічно оформлених вали-

ків, що розміщуються низько на тулубі посудин (щодо еволюції в оформленні валиків див.: Горбов 1996; Берестнев 2001, с. 114—116; Ромашко 2013, с. 179—211). У цей же час з'являються «пательні». У третьому шарі «східні» впливи стають більш проявленими. Окрім того, при переході між горизонтами 2b і 3a зафіксовано статистично значущі зміни у співвідношенні «горщиків» та «банок» (Корохіна, Гершкович 2020); зміну мінералогічного складу глин, що використовувалася у виробництві кераміки (Корохіна, Бельский 2021); зміни у параметрах різноманіття рельєфної орнаментация та зв'язку найбільш масових мотивів із основними морфо-функціональними класами кераміки (Korokhina, forthcoming). Утім, припустимий «зсув» у розвитку керамічної традиції не вбачається різким її порушенням, засвідчуючи вплив спорідненої традиції та, найімовірніше, приток нового населення.

Мальована та пофарбована кераміка. За результатами огляду колекції вдалося виділити два варіанти нанесення фарби на глиняний посуд.

Варіант 1. Нанесення фарби на поверхню до випалу (рис. 3). Застосовувалася червона фарба (припустимо, вохра), якою вкривалися значні за площею ділянки зовнішньої поверхні посудин (або, можливо, вся посудина). Часто такий спосіб поєднується з «візерунком», виконаним фарбою чорного кольору. Після нанесення червоного пігменту поверхня посудин майже завжди підлисковувалася, що сприяло зміцненню фарби з приповерхневим шаром глини і, відповідно, її більшій стійкості (подібний прийом зафіксовано на кераміці Західного Сибіру: Дубовцева 2015, с. 38). Характерною рисою (у порівнянні з другим варіантом фарбування) є «м'який» червоний колір ділянок поверхні,

ближчий до жовто-гарячих відтінків. Поряд із тим, такий колір не міг бути отриманий лише за рахунок короткотривалого випалу кераміки в багатті, яким переважно користувалося населення пам'ятки.

Лінії чорного пігменту мають чіткі обриси, подекуди облущуються, отже, можна припустити його нанесення на поверхню кераміки вже після обробки поверхонь. У придонних частинах посудин простежуються вертикальні смуги,

шириною 0,7—1 см, що наносилися ритмічно, ймовірно, по всьому периметру тулуба (рис. 3: 1—4). Схему орнаменту у верхній частині виробів наразі встановити важко: лише на одному екземплярі слоїка зафіксовано фрагмент горизонтально орієнтованої (вірогідно, криволінійної) смуги (рис. 3: 5).

Варіант 2. Нанесення фарби на поверхню після випалу (рис. 4). Такий спосіб ми не розглядаємо як власне декорування, оскільки пов'язується з діями, що проводилися (принаймні в низці випадків) з уже розбитими посудинами. «Натирання» фрагментів кераміки червоним пігментом ідентифікується завдяки наявності на поверхнях порошкоподібної речовини та абразивному руйнуванню поверхонь. Колір пігменту в таких випадках частіше є ближчим до брунатного. «Фарбуватися» могли вінця, стінки та денця посудин. Важливо відзначити, що фарба міститься й на зламках фрагментів, що засвідчує проведення маніпуляцій вже після того, як посуд виходив з ужитку. Цілком імовірно, що фрагменти розбитого посуду в цьому випадку слугували доступним приладдям для технологічної обробки сировини для фарби: денця могли використовуватись як контейнери, а стінки — як підручний матеріал для розтирання породи чи змішування компонентів фарби.

Власне, орнаментовані розписом посудини (варіант 1) трапилися: на долівці житла 2 (розвал горщика 2520 та декілька стінок з розвалу 2204); на долівці житла 7 (розвали слоїка та горщика 1660, 1666); в ярусі 2 його заповнення (розвал горщика 1986, стінка 1917); у верхній частині культурного шару біля житла 7 (вінця

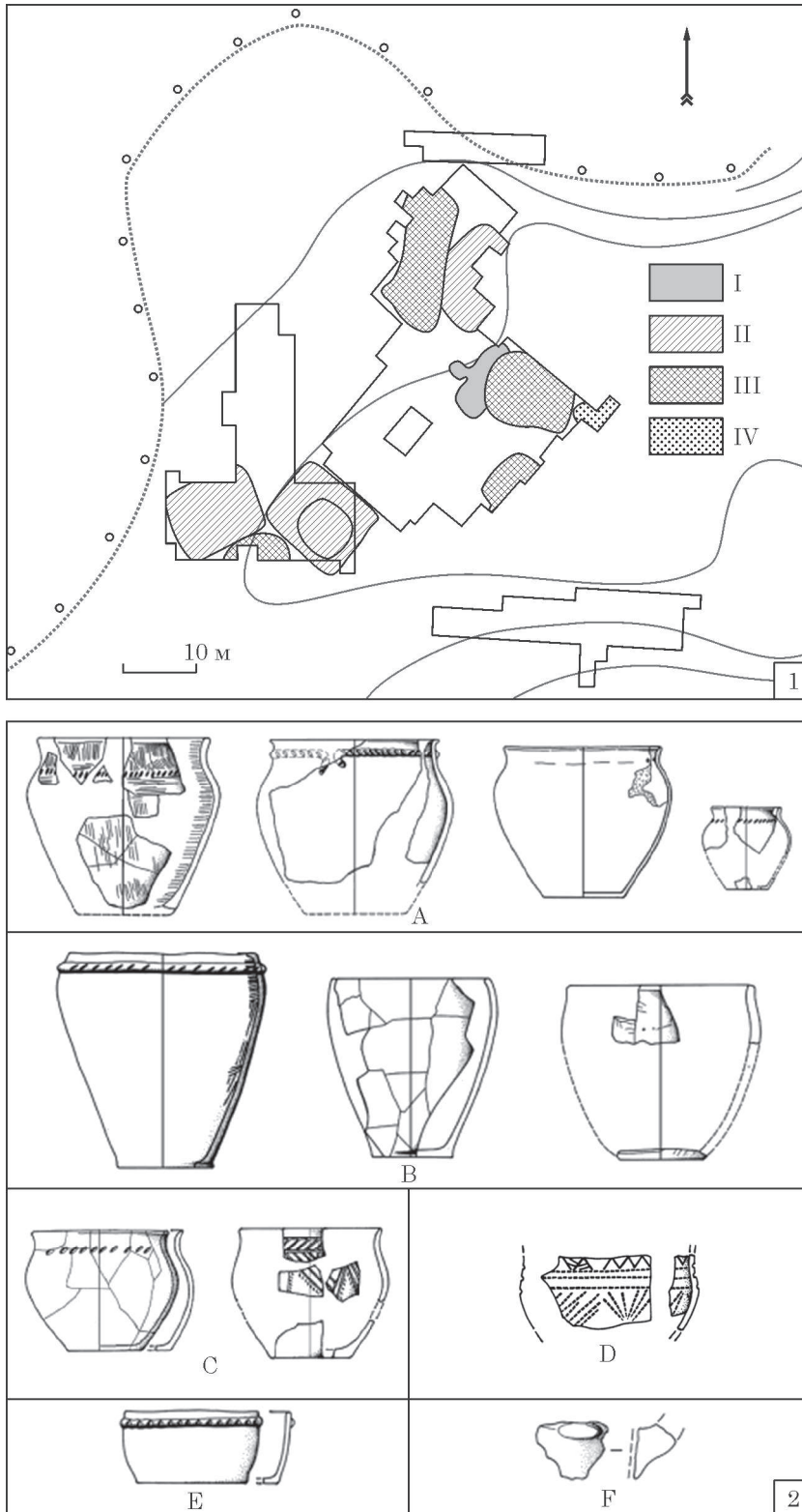

Рис. 2. Глибоке Озеро 2: 1 — план розкопів на поселенні із позначенням «жител» та їхньої стратиграфічної належності; римські цифри відповідають номерам стратиграфічних шарів; 2 — типи посуду: А — горщики; В — слоїки; С — чаші; D — келих на ніжці; Е — слоїк-миска; F — черпак (?)

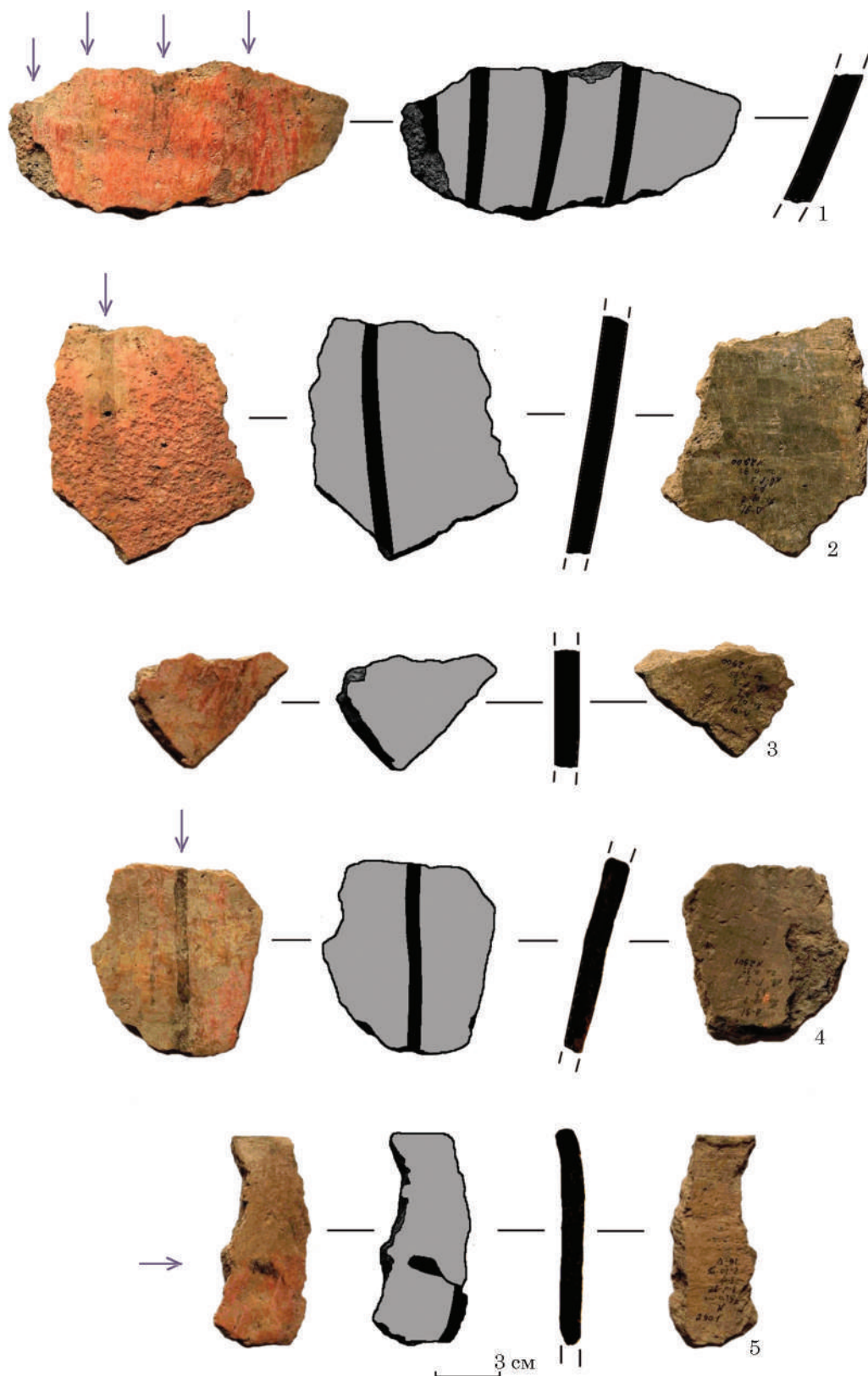

Рис. 3. Мальована кераміка з поселення Глибоке Озеро 2

слоїка 2187); у нижньому та верхньому шарі біля житла 2 (розвали слоїка та горщика 2900, 2901, розвали профільованих посудин 3315, 3316).

Оброблені фарбою вже після випалу фрагменти (варіант 2) трапилися: на долівці жит-

ла 6 (стінка 6754, фрагмент з розвалу горщика 7019); на долівці житла 7 (денця 1666, 1772, 1787); у заповненні житла 5 (вінця слоїка 3559); у нижній частині культурного шару біля житла 7 (розвал горщика 2026); у нижньому шарі розкопу 2 (вінця слоїків 5421, 6144).

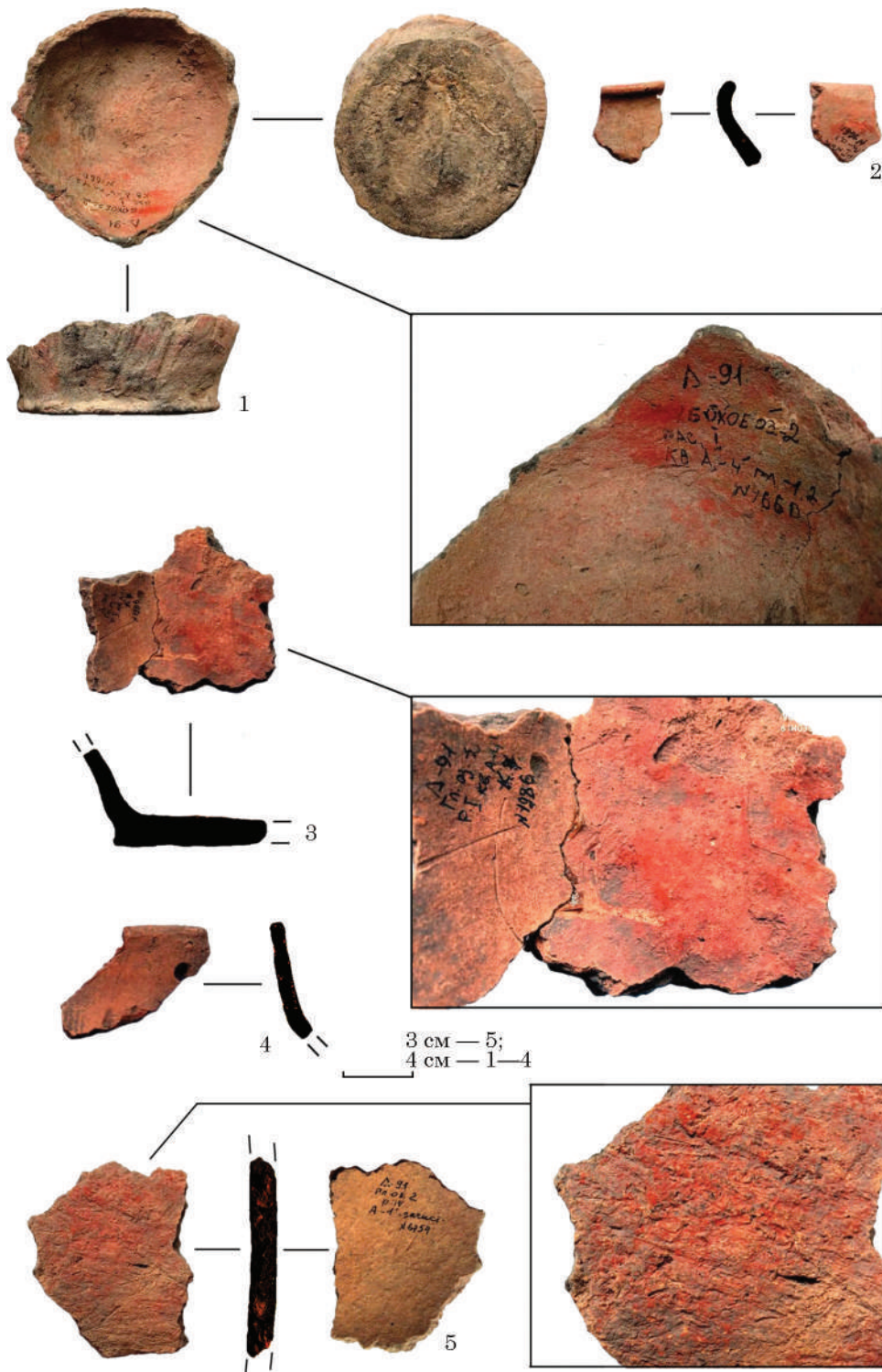

Рис. 4. Пофарбована кераміка з поселення Глибоке Озеро 2

Таким чином, обидва варіанти фарбування пов'язуються з контекстами стратиграфічних шарів II і III. Візуально за технологією фрагменти з фарбою не відрізняються від основної маси кераміки на поселенні.

Дискусія та висновки. Стаття вводить до наукового обігу фрагменти мальованої кераміки з поселення доби пізньої бронзи Глибоке Озеро 2, а також можливі свідчення маніпуляцій із вохристою фарбою, що здійснювалися

безпосередньо на поселенні. Обидві категорії знахідок пов'язані зі стратиграфічними шарами II і III, маркуючи перехід від пізньої зрубної до т. зв. культури постзрубного типу.

Так званий «вохристий ангоб» є специфічною ознакою кераміки степанівського типу бережнівсько-маївської зрубної культури (Бровендер 2012, с. 100—102). Відмічений він і в Усовому Озері (на жаль, без публікації матеріалів та специфікації стратиграфічних контекстів: Бе-

резанская 1990, с. 79). У літературі також згадано низку знахідок кераміки з червоним, а також — із «поліхромним ангобом» у похованнях бережнівсько-маївської зрубної культури Дніпро-Донецького та Доно-Донецького міжріччя (огляд відомих знахідок див.: Пряхин и др. 2000, с. 42—46; Бровендер 2012, с. 100—102). Відзначимо, що до матеріалів Глибокого Озера 2 застосування терміну «ангоб» є недоречним, оскільки, судячи з вигляду поверхонь, їхнє покриття шаром рідкої глини не проводилося.

Мальований орнамент виявлено також під час огляду автором колекції поселення Усове Озеро, що може свідчити про контакти населення двох сусідніх поселень. Цілком очевидно, що вивчення цього явища має продовжуватися, зокрема, для уточнення хронологічного, територіального та культурного вимірів його поширення. Зараз можливо попередньо торкнутися питання походження мальованого декору з Глибокого Озера 2, розглянувши версії його винаходу або запозиченої інновації (Roux 2019, р. 293—307).

Незважаючи на те, що мальовані посудини наразі виявлені в незначній кількості, можна достатньо впевнено стверджувати, що їхнє виробництво було пов'язане з місцевою або спорідненою культурною традицією. Маніпуляції з вохрою, що проводилися на самому поселенні, також, вірогідно, пов'язані з процесом фарбування, що може свідчити на користь їх місцевого виробництва.

Звернемо увагу на те, що в цьому випадку ми стикаємося із суттєвою відмінністю технологічних характеристик мальованого декору, який відрізняється від типової для зрубної культури традиції не лише «орнаментальним синтаксисом» (запозичення якого можливо за взаємодії з самими лише об'єктами), а й за технікою виконання (що, як вважається, можливо переважно за умови контакту з носіями технологічної традиції, напр.: Roux 2019, р. 229). Утім, у нашому випадку, мова йде про рідкісні та фрагментовані об'єкти, культурну історію яких наразі простежити важко.

Постає питання, чи могла була подібна кераміка «винаходом», обумовленим експериментами, чи її слід розглядати як привнесене явище та результат культурної дифузії (Roux 2019, р. 306—307). З огляду на комплексну появу інноваційних рис, другий сценарій вбачається більш імовірним.

У пошуках зовнішнього джерела, звернемо увагу на загальний культурно-історичний контекст заключного етапу доби бронзи у Східній Європі — періоду взаємодії різних за походженням культурних компонентів та, очевидно, переміщення населення у широких євразійських масштабах (Гершкович 1998; 2016; Отрощенко 2001, с. 185—190; 2018; Ромашко 2013; Бочкарев, Кашуба 2017). Одним із потужних напрямків культурних впливів на Сіверське Подонеччя визнається «східний», пов'язаний із

культурами Поволжя, Приуралля та Північного Казахстану (Гершкович 1998; Куштан 2012). Саме з цим напрямком ототожнюється й головне джерело змін матеріальної культури Глибокого Озера 2, що знайшло відображення в керамічному комплексі (наявність т. зв. східної валикової кераміки у шарах II і, особливо, III) та металовиробництві (Гершкович 1998, с. 78). У цьому контексті, здається, не позбавлене логіки припущення про появу мальованого декору під впливом традицій землеробського населення Середньої Азії, що міг здійснюватися в умовах широкомасштабних контактів за посередництва постадронівського населення.

За доби пізньої бронзи ранньоземлеробські культури, зокрема носії традиції мальованої кераміки, мали широкі та тривалі контакти з племенами т. зв. «степової бронзи» (напр.: Кузьмина 1964; 1994; Виноградова, Кузьмина 1976; Итина 1986; та ін.; огляд проблеми та літератури: Кутимов 1999; 2014; Массон 1999). В умовах формування Євразійської металургійної провінції (ЄАМП) та «спільноти культур валикової кераміки», як масштабної системи обміну матеріальними цінностями, ресурсами та ідеями (Черных, Кузьминых 1989; Черных и др. 2002; Кузьминых, Дегтярева 2006, с. 224), ці контакти здійснювалися в обох напрямках, вочевидь, особливо активізувавшись на заключному етапі доби бронзи (Усманова, Мерц 2020).

Інтенсивність та склад компонентів взаємодії (як субстратних, так і суперстратних) мали часові та локальні особливості, що проявляються, зокрема, в керамічному комплексі та металовиробництві. Конкретні джерела «степового» впливу в Середній Азії пов'язуються зі зрубною, іванівською, фєдорівською, алакульською, тазабаг'ябською та саргаринсько-олексіївською культурами (напр.: Виноградова, Кузьмина 1986; Кузьмина 1994, с. 231; 2008, с. 318—320; Пьянкова 1999; Кутимов 2014). Виразні риси андронівського (фєдорівського) впливу у пам'ятках Сіверськодоначчини маркують другий етап бережнівсько-маївської зрубної культури (Литвиненко 1994, с. 13—21; Отрощенко 2001, с. 155). Щодо постзрубного періоду, варто згадати припущення щодо саргаринсько-олексіївської культури як одного з основних носіїв впливу на західну частину ЄАМП в цей період (Гершкович 1998; Куштан 2012; Пробийголова 2012).

Найвідомішим прикладом запозичення елементів ранньоземлеробських традицій, що в переробленому вигляді сягає території Середнього Подніпров'я та басейну р. Інгул, є тип келиха на ніжці (Кузьмина 1974). На території Східної України подібні форми у невеликій кількості побутують не лише у зрубних похованнях, а й на поселеннях доби фінальної бронзи, представляючи, ймовірно, місцеві наслідування (див. рис. 2: 2, D; Ромашко 2013, с. 180—202). Схоже за характером явище (зовнішньої інновації, адаптованої до місцевого соціального се-

редовища) може представляти й мальований декор. Утім, остаточно інтерпретація цього феномену, так само як і пошук його конкретних джерел, потребують подальших досліджень.

Посвята. Статтю присвячено пам'яті Якова Петровича Гершковича — Вчителя та друга.

ЛІТЕРАТУРА

- Березанская, С. С. 1990. *Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце*. Киев: Наукова думка.
- Берестнев, С. И. 2001. *Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (III тыс. до н. э.)*. Харьков: Амет.
- Беседин, В. И., Сафонов, И. Е. 1996. Числа в орнаментации керамики срубной культуры. *Российская археология*, 2, с. 22-33.
- Бочкарев, В. С., Кашуба, М. Т. 2017. От бронзы к железу: скачок или поэтапный переход (по материалам эпохи поздней бронзы — раннего железа Северного Причерноморья и Карпато-Дунайского региона). *Археология Восточно-европейской степи*, 13, с. 87-112.
- Бровендер, Ю. М. 2012. *Степановское поселение срубной общности на Донецком кряже*. Алчевск: ДонГУУ.
- Виноградова, Н. М., Кузьмина, Е. Е. 1986. Контакты степных и земледельческих племён Средней Азии в эпоху бронзы. В: Литвинский, Б. А. (ред.). *Восточный Туркестан и Средняя Азия в системе культур древнего и средневекового Востока*. Москва: Наука, с. 126-151.
- Герасименко, Н. П., Гершкович, Я. П. 1996. К палеоэкологии бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья в эпоху поздней бронзы. В: *Дона-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы Восточноевропейской степи и лесостепи. Тезисы докладов и материалы российско-украинской научной конференции и второго украинско-российского полевого археологического семинара*. 2. Воронеж: ВГУ, с. 70-72.
- Гершкович, Я. П. 1995. О соотношении керамических комплексов сабашиновской и срубной культур. В: *Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Тезисы докладов*. Харьков, с. 24-25.
- Гершкович, Я. П. 1998. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье — Северо-Восточное Приазовье — Подонцовье). *Археологический альманах*, 7, с. 61-92.
- Гершкович, Я. П. 2006. Историческая ситуация в эпоху поздней бронзы к югу от тшинецко-комаровского ареала. In: Taras, H. (ed.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu*. Lublin: UMCS, с. 133-143.
- Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.
- Горбов, В. Н. 1996. Финал бронзового века Северо-Восточного Приазовья и некоторые проблемы региональных различий. В: *Северо-восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век)*. 2. Донецк: ДГУ, с. 13-21.
- Дубовцева, Е. Н. 2015. Использование охры в керамическом производстве севера Западной Сибири. *Самарский научный вестник*, 4 (13), с. 37-47.
- Итина, М. А. 1986. Взаимодействие земледельческих цивилизаций Средней Азии с их «варварской» периферией в эпоху бронзы. В: Массон, В. А. (ред.). *Древние цивилизации Востока*. Ташкент: ФАН, с. 129-137.
- Каргин, Ю. Ю. 2006. Варианты орнаментов срубной культурно-исторической общности и критерии их выделения. В: Обыденнов, Т. Г. (ред.). *Урало-Поволжская лесостепь в эпоху бронзового века*. Уфа: БГПУ, с. 77-92.
- Корохина, А. В., Гершкович, Я. П. 2020. Керамика поселения Глибоке Озеро 2. *Археология*, 1, с. 99-111.
- Корохина, А. В., Бельский, В. Н. 2021. Петрографический и элементный анализ керамики поселения Глубокое Озеро 2 (первые археометрические данные). *Stratum plus*, 2, с. 197-218.
- Кочерженко, О. В., Слонов, В. Н. 1993. О семантике орнамента керамики срубной культуры. *Российская археология*, 3, с. 37-42.
- Кузьмина, Е. Е. 1964. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии. В: Бадер, О. Н. (ред.). *Памятники каменного и бронзового веков Евразии*. Москва: Наука, с. 142-158.
- Кузьмина, Е. Е. 1974. Кубкообразные сосуды Казахстана эпохи поздней бронзы. В: Акишев, К. А. (ред.). *В глубь веков. Археологический сборник*. Алма-Ата: Наука, с. 16-24.
- Кузьмина, Е. Е. 1994. *Откуда пришли индоарии?* Москва: Восточная литература.
- Кузьмина, Е. Е. 2008. *Арии — путь на юг*. Москва: Летний сад.
- Кузьминых, С. В., Дегтярева А. Д. 2006. Поздний бронзовый век. В: Янин, В. Л. (ред.). *Археология: Учебник*. Москва: МГУ, с. 219-270.
- Кутимов, Ю. Г. 1999. Культурная атрибуция керамики степного облика эпохи поздней бронзы южных районов Средней Азии (Туркменистана). *Stratum plus*, 2, р. 314-322.
- Кутимов, Ю. Г. 2014. К вопросу о культурных контактах степного и земледельческого населения в позднем бронзовом веке на территории Туркменистана. В: Алексин, В. А. (ред.). *Археология древних обществ Евразии: хронология, культурогенез, религиозные воззрения*. Труды ИИМК РАН, 42. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; Арт-экспресс, с. 86-96.
- Куштан, Д. П. 2012. Трансевразийский «оловянный» путь эпохи поздней бронзы. *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 284-300.
- Литвиненко, Р. О. 1994. *Зрубна культура басейну Сиверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.
- Массон, В. М. 1999. Древние цивилизации Востока и степные племена в свете данных археологии. *Stratum plus*, 2, с. 265-285.
- Отрощенко, В. В., Формозов, А. А. 1988. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла. *Studia Praehistorika*, 9, с. 141-178.
- Отрощенко, В. В. 2001. *Проблеми періодизації культури середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-хронологічні зіставлення)*. Київ: ІА НАН України.
- Отрощенко, В. В. 2018. Періодизація бронзової доби України. В: *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей, Ніжин, 23—25 листопада 2018*. Київ: ІА НАН України, с. 92-93.
- Пробийголова, О. С. 2012. *Населення нижньої течії Сіверського Донця та Донецького кряжу у за-*

ключний період доби пізньої бронзи. Автореферат дисертації канд. істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселение эпохи бронзы Капитаново II. Материалы работ Украинско-Российской археологической экспедиции*. Воронеж: ВГУ.

Пьянкова, Л. Т. 1999. Степные компоненты в комплексах бронзового века юго-западного Таджикистана. *Stratum plus*, 2, с. 286-297.

Ромашко, В. А. 2013. *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богославско-белозерской культуры)*. Киев: КНТ.

Усманова, Э. Р., Мерц, В. К. 2020. Саразм и Степь: три паттерна культурного диалога. В: Убайдулло, Н. К. (ред.). *Саразм. Мачмуаи маколахи конференцияи илми-амалии «Накиши Саразм дар таишакулёбии тамадуни Осӣи Маркази» ба ифтихори 5500-солагии Саразм. Душанбе, 12—13 майи соли 2020*. З. Душанбе: Осорхонаи милли бостонии Тоҷикистон, с. 72-97.

Цимиданов, В. В. 2010. Орнаментация керамики срубной культуры: социальный и поло-возрастной аспект. *Археологический альманах*, 21, с. 120-139.

Черных, Е. Н. 1983. Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии. В: Зданович, Г. Б. (ред.). *Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья*. Челябинск: Башкирский госуниверситет, с. 81-89.

Черных, Е. Н., Кузьминых, С. В. 1989. *Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен)*. Москва: Наука.

Шаповалов, Т. А. 1976. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце. В: Березанская, С. С. (ред.). *Энеолит и бронзовый век Украины: исследования и материалы*. Киев: Наукова думка.

Korokhina, A. Decorative shift as a marker of cultural change? A case study from the Late Bronze Age settlement of Hlyboke Ozero 2 in Eastern Ukraine. In: *Proceedings of the Belgrade Conference on Archaeological Pottery. Belgrade, May 12—13th 2022*, 22 (forthcoming).

Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: a Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham: Springer.

REFERENCES

Berezanskaia, S. S. 1990. *Usovo Ozero. Poselenie srubnoi kultury na Severskom Dontse*. Kyiv: Naukova dumka.

Berestnev, S. I. 2001. *Vostochnoukrainskaia lesostep v epokhu srednei i pozdnei bronzy (II tys. do n. e.)*. Kharkov: Amet.

Besedin, V. I., Safonov, I. E. 1996. Chisla v ornamentatsii keramiki srubnoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, s. 22-33.

Bochkarev, V. S., Kashuba, M. T. 2017. Ot bronzy k zhelezu: skachok ili poetapnyi perekhod (po materialam epokhi pozdnei bronzy — rannego zheleza Severnogo Prichernomoria i Karpato-Dunaiskogo regiona). *Arkheologiya Vostochno-evropeiskoi stepi*, 13, s. 87-112.

Brovender, Iu. M. 2012. *Stepanovskoe poselenie srubnoi obshchnosti na Donetskoi kriazhe*. Alchevsk: DonGTU.

Vinogradova, N. M., Kuzmina, E. E. 1986. Kontakty stepnykh i zemledelcheskikh plemen Srednei Azii v epokhu bronzy. In: Litvinskii, B. A. (ed.). *Vostochnyi Turkestan i Sredniaia Aziia v sisteme kultur drevnego i srednevekovogo Vostoka*. Moskva: Nauka, s. 126-151.

Gerasimenko, N. P., Gershkovich, Ia. P. 1996. K paleokologii basseina Severskogo Dontsa i Severo-Vostochnogo Priazovia v epokhu pozdnei bronzy. In: *Dono-Donetskii region*

v sisteme drevnostei epokhi bronzy Vostochnoevropeiskoi stepi i lesostepi. Tezisy dokladov i materialy rossiisko-ukrainskoi nauchnoi konferentsii i vtorogo ukrainsko-rossiiskogo polevogo arkheologicheskogo seminara. 2. Voronezh: VGU, s. 70-72.

Gershkovich, Ia. P. 1995. O sootnoshenii keramicheskikh kompleksov sabatinovskoi i srubnoi kultur. In: *Problemy arkheologii, drevnei i srednevekovoi istorii Ukrainy. Tezisy dokladov*. Kharkov, s. 24-25.

Gershkovich, Ia. P. 1998. Etnokulturnye svyazi v epokhu pozdnei bronzy v svete khronologicheskogo sootnosheniia pamiatnikov (Nizhnee Podneprove — Severo-Vostochnoe Priazove — Podontsove). *Arkheologicheskii almanakh*, 7, s. 61-92.

Gershkovich, Ia. P. 2006. Istoricheskaia situatsiia v epokhu pozdnei bronzy k iugu ot tshinetsko-komarovskogo areala. In: Taras, H. (ed.). *Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarovskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu*. Lublin: UMCS, s. 133-143.

Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Gorbov, V. N. 1996. Final bronzovogo veka Severo-Vostochnogo Priazovia i nekotorye problemy regionalnykh razlichii. In: *Severo-vostochnoe Priazove v sisteme evraziiskikh drevnostei (eneolit — bronzovyi vek)*. 2. Donetsk: DGU, s. 13-21.

Dubovtseva, E. N. 2015. Ispolzovanie okhry v keramicheskom proizvodstve severa Zapadnoi Sibiri. *Samarskii nauchnyi vestnik*, 4 (13), s. 37-47.

Itina, M. A. 1986. Vzaimodeistvie zemledelcheskikh tsivilizatsii Srednei Azii s ikh «varvarskoi» periferiei v epokhu bronzy. In: Masson, V. A. (ed.). *Drevnie tsivilizatsii Vostoka*. Tashkent: FAN, s. 129-137.

Kargin, Iu. Iu. 2006. Varianty ornamentov srubnoi kulturno-istoricheskoi obshchnosti i kriterii ikh vydeleniia. In: Obydenov, T. G. (ed.). *Uralo-Povolzhskaia lesostep v epokhu bronzovogo veka*. Ufa: BGPU, s. 77-92.

Korokhina A. V., Hershkovych Ya. P. 2020. Keramika poseleniia Hlyboke Ozero 2. *Arkheologiya*, 1, s. 99-111.

Korokhina, A. V., Belskii, V. N. 2021. Petrograficheskii i elementnyi analiz keramiki poseleniia Glubokoe Ozero 2 (perve arkheometricheskie dannye). *Stratum plus*, 2, s. 197-218.

Kocherzhenko, O. V., Slonov, V. N. 1993. O semantike ornamenta keramiki srubnoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiya*, 3, s. 37-42.

Kuzmina, E. E. 1964. O iuzhnykh predelakh rasprostraneniia stepnykh kultur epokhi bronzy v Srednei Azii. In: Bader, O. N. (ed.). *Pamiatniki kamennogo i bronzovogo vekov Evrazii*. Moskva: Nauka, s. 142-158.

Kuzmina, E. E. 1974. Kubkoobraznye sosudy Kazakhstana epokhi pozdnei bronzy. In: Akishev, K. A. (ed.). *V glub vekov. Arkheologicheskii sbornik*. Alma-Ata: Nauka, s. 16-24.

Kuzmina, E. E. 1994. *Otkuda prishli indoarii?* Moskva: Vostochnaia literatura.

Kuzmina, E. E. 2008. *Arii — put na iug*. Moskva: Letnii sad.

Kuzminykh, S. V., Degtiareva A. D. 2006. Pozdnii bronzovyi vek. In: Ianin, V. L. (ed.). *Arkheologiya: Uchebnik*. Moskva: MGU, s. 219-270.

Kutimov, Iu. G. 1999. Kulturnaia atributsiia keramiki stepnogo oblika epokhi pozdnei bronzy iuzhnykh raionov Srednei Azii (Turkmenistana). *Stratum plus*, 2, p. 314-322.

Kutimov, Iu. G. 2014. K voprosu o kulturnykh kontaktakh stepnogo i zemledelcheskogo naseleniia v pozdnem bronzovom veke na territorii Turkmenistana. In: Alekshin, V. A. (ed.). *Arkheologiya drevnikh obshchestv Evrazii: khronologiya, kulturogenez, religioznye vozzreniia*. Trudy IIMK RAN, 42. Sankt-Peterburg: IIMK RAN; Art-ekspres, s. 86-96.

Kushtan, D. P. 2012. Transevraziiskii «oloviannyi» put epokhi pozdnei bronzy. *Rossiiskii arkheologicheskii ezhegodnik*, 2, s. 284-300.

Lytvynenko, R. O. 1994. *Zrubna kultura baseinu Siverskoho Dintsia (za materialamy pokhvalnykh pam'iatok)*. Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Masson, V. M. 1999. Drevnie tsivilizatsii Vostoka i stepnye plemena v svete dannykh arkheologii. *Stratum plus*, 2, s. 265-285.

Otroshchenko, V. V., Formozov, A. A. 1988. K probleme pismennosti u plemen Severnogo Prichernomoria v epokhu rannego metalla. *Studia Praehistorika*, 9, s. 141-178.

Otroshchenko, V. V. 2001. *Problemy periodyzatsii kultur serednoi ta piznoi bronzy pivdnia Skhidnoi Yevropy (kulturno-khronologichni zistavlennia)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Otroshchenko, V. V. 2018. Periodyzatsiia bronzovoi doby Ukrainy. In: *I Vseukrainskyi arkeologichnyi z'їzd: Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei, Nizhyn, 23—25 lystopada 2018*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 92-93.

Probyholova, O. S. 2012. *Naseleння nyzhnoi techii Siverskoho Dontsia ta Donetskoho kriazhu u zakliuchnyi period doby piznoi bronzy*. Avtoreferat dysertatsii kand. istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Besedin, V. I., Brovender, Iu. M. 2000. *Poselenie epokhi bronzy Kapitanovo II. Materialy rabot Ukrainsko-Rossiiskoi arkeologicheskoi ekspeditsii*. Voronezh: VGU.

Piankova, L. T. 1999. Stepnye komponenty v kompleksakh bronzovogo veka iugo-zapadnogo Tadzhikistana. *Stratum plus*, 2, s. 286-297.

Romashko, V. A. 2013. *Zakliuchitelnyi etap pozdnego bronzovogo veka Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam boguslavsko-belozerskoi kultury)*. Kyiv: KNT.

Usmanova, E. R., Merts, V. K. 2020. Sarazm i Step: tri parterna kulturnogo dialoga. In: Ubaidullo, N. K. (ed.). *Sarazm. Marvumi makolaxoi konferensii ilmi-amalii «Nakshi Sarazm dar tashakkulebii tamadduni Osiei Markaz» ba iftikhori 5500-solagii Sarazm. Dushanbe, 12—13 maii soli 2020*. 3. Dushanbe: Osorkhonai milli bostonii Tojikiston, s. 72-97.

Tsimidanov, V. V. 2010. Ornamentatsiia keramiki srubnoi kultury: sotsialnyi i polo-vozzrastnoi aspekt. *Arkheologicheskii almanakh*, 21, s. 120-139.

Chernykh, E. N. 1983. Problema obshchnosti kultur velikoi keramiki v stepiakh Evrazii. In: Zdanovich, G. B. (ed.). *Bronzovyi vek stepnoi polosy Uralo-Irtyshskogo mezhdurechia*. Cheliabinsk: Bashkirskii gosuniversitet, s. 81-89.

Chernykh, E. N., Kuzminykh, S. V. 1989. *Drevniia metallurgii Severnoi Evrazii (seiminsko-turbinskii fenomen)*. Moskva: Nauka.

Shapovalov, T. A. 1976. Poselenie srubnoi kultury u s. Ilichevka na Severskom Dontse. In: Berezanskaia, S. S. (ed.). *Eneolit i bronzovyi vek Ukrainy: issledovaniia i materialy*. Kyiv: Naukova dumka.

Korokhina, A. Decorative shift as a marker of cultural change? A case study from the Late Bronze Age settlement of Hlyboke Ozero 2 in Eastern Ukraine. In: *Proceedings of the Belgrade Conference on Archaeological Pottery. Belgrade, May 12—13th 2022*, 22 (forthcoming).

Roux, V. 2019. *Ceramics and Society: a Technological Approach to Archaeological Assemblages*. Cham: Springer.

A. V. Korokhina, Ia. P. Gershkovich

PAINTED AND DYED POTTERY OF THE LATE BRONZE AGE FROM THE SETTLEMENT OF HLYBOKE OZERO 2 ON THE SIVERSKYI DONETS RIVER

The paper is aimed at the publication of pottery with painted decoration and traces of paint manipulation discovered at the settlement of Hlyboke Ozero 2 in the middle reaches of the Siverskyi Donets. The finds are associated with stratigraphic layers II and III, marking the transition from the Late Zrubna culture to the so-called Post-Zrubna culture (12th—11th centuries BC).

The settlement of Hlyboke Ozero 2 is located in the middle reaches of the Siverskyi Donets River and was explored by excavations in 1991 (Y. P. Gershkovych, Y. B. Polidovych, V. V. Tsymidanov, O. R. Dubovska, S. M. Degermendzhy). The area of the site is at least 3000 sq.m., of which 1685.5 m² have been excavated.

The scheme of cultural and stratigraphic division of the site includes four «layers» (I—IV), with layers II and III divided into two «horizons» each. Based on ra-

diocarbon dates and traditional methods, the period of the settlement's existence is determined to be the late 13th to 11th centuries BC. Based on analogies with the materials of the North-Western Black Sea coast, layers I and II are synchronized with the developed and late Sabatynivka culture; the following layers are attributed to the «post-Zrubna period».

Two variants of paint application on pottery were identified.

1) Painting before firing. Red paint (probably, ochre) was used to cover large areas of the outer surface of the vessels (or possibly the entire vessel). Often this technique is combined with a «pattern» made with black paint: the bottom parts of the vessels were covered rhythmically with vertical stripes, probably around the entire perimeter of the body.

2) Application of paint to the surface after firing. This technique is likely to be associated with actions carried out, in particular, with already broken vessels. It is possible that pottery sherds served as available tools for the processing of raw materials for paint. Visually, the fragments with paint do not differ from the bulk of the ceramics at the settlement.

The so-called ochre engobe characterises the materials of the Stepanivka type of the Berezhynivka-Maivka Zrubna culture, while red or polychrome engobe is mentioned as a method of painting vessels from some Late Bronze Age burials of the Dnipro—Donets and Don—Donets interfluvium. It is likely that the production of painted vessels on the Hlyboke Ozero 2 was carried out by the bearers of the local or kindred cultural tradition.

Looking for a probable external source for this decorative style, let's consider the final stage of the Bronze Age in Eastern Europe as a period of interaction of cultural components of different origins and, probably, population movements on a wide Eurasian scale. One of the main directions of cultural influences on the Siverskyi Donets' region is the «Eastern» one, associated with the cultures of the Volga region, the Urals and Northern Kazakhstan. It is this direction that was the main source of changes in the material culture of Hlyboke Ozero 2, which is reflected in pottery and bronze metal-working. In this context, we propose to consider the hypothesis of the appearance of painted decoration on Late / Post-Zrubna pottery of the western periphery of the culture under the impact of the traditions of the agricultural entities of Central Asia. This could have been carried out through the agency of the Post-Andronovo population.

Keywords: painted pottery, Timber-grave culture, Post-Timber-grave culture, Late Bronze Age, Eastern Europe, decoration.

Одержано 19.04.2023

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович, доктор історичних наук.

GERSHKOVYCH Yakiv P., Doctor of Historical Sciences.

ORCID: 0000-0002-5915-1300.

КОРОХІНА Анастасія Вікторівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

KOROKHINA Anastasiia V., Candidate of Historical Sciences, Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0001-6123-6285,

e-mail: a.v.korokhina@gmail.com.